

Inhoudelijke achtergrondinformatie

‘Het Boec van X’

Inhoudsopgave

Les 1	1
Les 2	2
Les 3	6
Workshop A – Middeleeuwse kaarten	9
Workshop B – Middeleeuwse kosmos	12
Workshop C – Edelen in de samenleving	14
Workshop D – Armen in de samenleving	16
Workshop E – De mens in de Middeleeuwen	18
Workshop F – Middeleeuwse religie	21
Redactieles	24
Boekdag.....	25

Les 1

Tijdens deze les maken de leerlingen kennis met de Middeleeuwen door na te denken of bepaalde voorwerpen wel of niet gebruikt waren in de Middeleeuwen. Daarna zullen zij een dag uit hun leven beschrijven die zich in de Middeleeuwen plaatsvindt en zullen de leerlingen kennismaken met het boek van Sidrac. Ook wordt het doel van de projectweek verteld: het maken van een persoonlijk boek.

In deze les staat een oriëntatie op de Middeleeuwen centraal. De docent hoeft weinig introductie te geven aangezien de leerlingen middels de oriëntatie-opdrachten zelf aan de slag gaan met de stof. Het is wel belangrijk dat de docent het hele plan van de projectweek als het ware ‘verkoopt’ aan de leerlingen. Ze moeten enthousiast gemaakt worden voor het project!

Bronnen en meer weten

Lie, Orlanda S.H (eindred.), *Het boek van Sidrac* (Hilversum 2006).

Les 2

Vóór de 13de eeuw zijn er weinig Middelnederlandse teksten te vinden. Vaak zijn deze teksten niet meer dan korte schrijfsels van hooguit een paar regels, zoals het overbekende ‘hebban olla vogala.’ In de 13de eeuw komt hier geleidelijk verandering in. Verschillende genres – ridderromans, liturgische teksten, wetenschappelijke verzamelingen – worden geïntroduceerd in het Middelnederlands. In deze les zullen de leerlingen kennis maken met de twee belangrijkste schrijvers van de middeleeuwse wetenschap, Jacob van Maerlant en Jan van Boendale.

Jacob van Maerlant (1235- 1300)

Jacob van Maerlant (1235 – 1300) is de belangrijkste Nederlandstalige dichter uit de Middelnederlandse geschiedenis. Hij is geboren in Vlaanderen, nabij Brugge, waar hij naast het Middelnederlands, ook Frans en Latijn leerde. Hij beheerste zijn talen goed, waardoor hij veel kennis kon verwerven uit Franse en voornamelijk Latijnse geschriften. In 1260 werd Maerlant koster in Den Briel, op het eiland Voorne. Gedurende zijn Zeeuwse periode kreeg hij van edellieden de opdracht om boeken te schrijven in het Middelnederlands. In acht jaar tijd heeft Maerlant zeven werken geschreven.

De eerste teksten die Maerlant schreef waren geschreven in de traditie van de ridderromans. Zo is zijn debuut, *Alexanders Geesten*, een biografisch gedicht over Alexander de Grote, waarin vooral diens veldslagen een belangrijke rol spelen. Ook schreef Maerlant een werk in de Arthurtraditie, *Merlijn* in 1262. Van een heel ander genre was zijn *Heimelijcheit der Heimelijcheden* uit 1266. Dit werk is een Middelnederlandse vertaling van de *Secretum Secretorum* die men in de Middeleeuwen aan Aristoteles toeschreef. Hij zou zijn kennis van de maatschappij, staatkunde en de wereld in dit boek leren aan Alexander de Grote. Tot 1266 was er geen werk in de volkstaal geschreven over zulke bestuurlijke zaken.

Toen hij terugkeerde naar Damme in 1270 schreef Maerlant de eerste natuurencyclopedie, *Der Naturen Bloeme*, en de eerste Bijbel, de *Rijmbijbel*, in de volkstaal. Zijn meesterwerk schreef Maerlant tussen 1285 en 1288, de *Spieghel Historiael*. In dit werk wilde Maerlant alle kennis van de wereld opnemen in één geschiedenis, die begon met de schepping en zou eindigen in zijn eigen tijd. Helaas heeft Maerlant zijn werk nooit af kunnen maken, andere schrijvers hebben die taak op zich genomen.

Maerlant stierf nabij Damme, rond 1300. In de 13de eeuw stond het Middelnederlands nog in haar kinderschoenen, zodoende heeft Maerlant veel nieuwe woorden bedacht om Latijnse begrippen uit te drukken in het Middelnederlands. Door zijn grote bijdrage aan de Middelnederlandse taal werd hij al door Jan van Boendale ‘Vader van alle Nederlandstalige dichters’ genoemd.

Jan van Boendale

Een van de schrijvers die deel uit maakte van de rijke erfenis van Maerlant was Jan van Boendale (ca. 1280 – ca. 1351). Over het leven van deze Brabantse schrijver is weinig bekend. Hij is geboren in Tervuren, en vertrok in 1312 naar Antwerpen waar hij schepenklerk werd. Als hoofd van alle klerken functioneerde Van Boendale niet alleen als redacteur, maar ook als onderhandelaar met andere steden voor het Antwerpse belang.

Het is niet zeker hoeveel werken Boendale heeft geschreven. Slechts van drie werken weten we met zekerheid dat die door hem zijn geschreven. Zijn omvangrijkste werk is de geschiedenis van Brabant (*Brabantse Yeeften*), die sterk is geïnspireerd op de *Spieghel Historiael* van Maerlant. Naast deze en andere historische werken schreef Boendale het moralistische *Der Leken Spieghel* (1330). De titel maakt duidelijk dat het werk voor leken is bedoeld, voor mensen buiten de kerk mensen en die het Latijn niet machtig zijn. Boendale verzamelde in dit werk alle kennis die hij nodig achtte om een goed leven te leiden en een goed mens te zijn. Het boek volgt de geschiedenis van de wereld en geeft kanttekeningen hoe de lezer uit de verhalen lering kan trekken. Met dit werk sprak Boendale een stedelijk publiek aan en leerde hen hoe zij zich moesten gedragen.

Tot een van de werken die misschien door Boendale zijn geschreven, behoort een Middelnederlandse versie van *Sidrac*.

Sidrac

Aan de basis van onze lessenreeks ligt *Het Boek van Sidrac*. De moderne vertalers hebben een aantal vragen vertaald en daarna ingedeeld in een van de vier thema's. Deze thema's (heelal, wereldoriëntatie, menselijk lichaam, maatschappij), zijn niet in het Middelnederlandse werk te vinden. De proloog en de raamverteling van het boek zijn ook niet vertaald, maar worden in de inleiding van het boek kort beschreven.

In de proloog van het Middelnederlandse *Het Boek van Sidrac* schrijft de auteur over de geschiedenis van het werk. Na de dood van koning Bottus is het werk lange tijd buiten beeld gebleven. In Spanje duikt het werk weer op en wordt de tekst vanuit het Grieks in het Latijn

en Arabisch vertaald. Daarna, zegt de auteur, verspreidde het werk zich over Europa, waar geleerden het boek aanprezen als nuttig. Zelfs de Duitse keizer Frederik II wilde een exemplaar hebben; hij liet een versie uit het Arabisch weer naar het Latijn vertalen. De uitvoerig beschreven geschiedenis van het werk dient deels als een promotiepraatje. Daarnaast draagt de geschiedenis bij aan de geloofwaardigheid van het werk, omdat het historische aannemelijkheden bevat; zo was Frederik II inderdaad geïnteresseerd in Arabische wetenschap. Ook vertelt de auteur dat Sidrac alle kennis heeft gekregen van God, de ultieme bron van waarheid.

Het boek heeft een heel andere geschiedenis dan wordt beweerd door de auteur. De Middelnederlandse tekst is een vertaling van een oorspronkelijk Frans boek. De Franse *Sydrac le philosophe* is geschreven vroeg in de 14de eeuw en werd al snel zeer populair. Dit is onder andere te zien aan de vele versies die het boek kent; er zijn bijna honderd verschillende teksten overgeleverd in onze tijd. Daarnaast is de *Sydrac* in vele talen vertaald: Duits, Italiaans, Catalaans en natuurlijk Middelnederlands. De populariteit kan worden verklaard doordat *Sydrac* een van de eerste wetenschappelijke werken was in de volkstaal, net als *Der Leken Spieghel* of *Der Naturen Bloeme*.

Argumentatie in de Middeleeuwen

De middeleeuwers baseerden hun kennis op drie pijlers: God & de Bijbel, alledaagse waarnemingen en kennis van de klassieke oudheid.

God heeft met een niet eenvoudig te doorgronden plan de wereld geschapen met de vier elementen, Aarde, Water, Lucht en Vuur. In de moderne natuurkunde verklaren wetenschappers natuurkundige experimenten met behulp van krachten; stoffen trekken elkaar aan of stoten elkaar af. In de middeleeuwse natuurkunde gebruikt men de term neiging. Al wat bestaat heeft neiging om Gods plan te laten werken. Zo wil vuur, als lichtste van alle elementen, altijd naar boven. Stoffen die met vuur worden geassocieerd willen dan ook naar boven. Bomen worden met vuur geassocieerd omdat ze brandbaar zijn en naar boven groeien. Door goed te kijken naar eigenschappen van stoffen worden algemene conclusies getrokken. Zoals de aarde water opneemt, neemt het lichaam het bloed in zich op; grond zonder water is dood, net als een lichaam zonder bloed. Wat niet direct zichtbaar is door alledaagse waarnemingen, zoals de ziel, wordt verklaard met God, zijn plan en met behulp van informatie uit de Bijbel, bijvoorbeeld de Zondvloed.

Experimenteren deed men in de Middeleeuwen niet tot nauwelijks. Uit ervaring wisten veel dokters, wetenschappers en filosofen wel het een en ander, maar in hoofdzaak baseerden

zij hun kennis op wat al geschreven was. In de Middeleeuwen heerst het idee: hoe ouder hoe beter. Geleerden zoals Aristoteles, Plato en Hippocrates zijn belangrijk en gezaghebbend. Aristoteles bijvoorbeeld relateerde de vier-elementenleer aan biologische verschijnselen. Hij classificeerde en categoriseerde de vier elementen. Vuur was warm en droog; aarde koud en droog; water koud en nat; lucht warm en nat. Omdat hitte beter was dan koude werd vuur als een beter element gezien dan water.

Meer weten over

- Middelnederlandse auteurs: <http://www.literatuurgeschiedenis.nl/lg/middeleeuwen/auteurs/index.html>
- Jacob van Maerlant: <http://www.dbnl.org/auteurs/auteur.php?id=maer002>
- Jan van Boendale: <http://www.dbnl.org/auteurs/auteur.php?id=boen001>
- Sidrac: Lie, Orlanda S.H (eindred.), *Het boek van Sidrac* (Hilversum 2006).
- Middeleeuwse Argumentatie: Lie, O. S. H. en J. Reynaert *Artes in Context* (Hilversum 2004).

Les 3

In deze les maken de leerlingen kennis met Middeleeuwse boeken. Hoe werden deze gemaakt? Wat was daar allemaal voor nodig en wat zijn de verschillen met moderne boeken? Op deze vragen zullen zij antwoorden gaan zoeken. Daarnaast leren zij hoe je een stuk tekst uit een middeleeuws handschrift kunt ontcijferen, oftewel transcriberen. Een stukje middeleeuwse tekst wordt omgezet naar moderne letters zodat het beter leesbaar is. Er wordt zo dicht mogelijk bij het middeleeuwse voorbeeld gebleven, dat wil zeggen dat de tekst en de opmaak zo letterlijk mogelijk worden overgenomen. Tenslotte gaan de leerlingen zelf aan de slag en gaan zij 'perkament' maken. Perkament werd gemaakt van dierenhuiden, maar de leerlingen zullen stevig papier gaan omtoveren tot een waar stukje perkament!

Middeleeuwse boeken werden met de hand gemaakt, geschreven en versierd. Dit kostte veel tijd. Daarom waren middeleeuwse boeken erg duur en werden ze vaak in opdracht van rijke mensen of kloosters gemaakt. De boeken waren allemaal uniek. Een handgeschreven boek kan altijd foutjes bevatten en iedere schrijver heeft een uniek handschrift en een unieke manier van versieren.

Een middeleeuws boek werd geschreven op perkament, dat gemaakt wordt van dierenhuiden. Aan het perkament kun je goed zien welke zijde van de dierenhuid het is. De vleeszijde is lichter van kleur, zachter, gladder en droogt een beetje bol op. De haarzijde is taaier, geler en ruwer. Als je goed kijkt kun je de puntjes van de haarzakjes nog zien. De haarzijde droogt een beetje hol op. In middeleeuwse boeken worden twee dezelfde zijden vaak bij elkaar gebonden. Als het boek openligt zie je dus of alleen haarzijden of alleen vleeszijden. Op deze manier vallen de verschillen niet zo op.

Perkament wordt gemaakt in verschillende stappen. Een dier (meestal een koe, geit of schaap) wordt geslacht en de huid wordt eraf gehaald. De huid wordt dan geweekt om hem zacht en schoon te maken. Om de haarwortels en laatste restjes vlees te verwijderen wordt de huid in kalkwater gelegd. Met behulp van een sikkelvormig mes worden de laatste resten eraf geschraapt. De huid wordt dan opgespannen op een houten raamwerk en wordt nogmaals afgeschraapt. Tenslotte wordt de huid gepolijst met puimsteen en kalk en wordt het op maat gesneden. Het perkament is dan klaar en kan beschreven worden.

De volgende stappen worden gevolgd:

- Op het perkament worden horizontale en verticale lijnen getrokken voor de marge
- Er wordt ruimte opengelaten voor afbeeldingen, die worden later ingevoegd
- Er werd geschreven met ganzenveren en inkt. De vroegste inkt werd gemaakt van roetaanslag. Later werd inkt gemaakt van galappels. Een probleem hierbij was de zuurtegraad. Het zuur van de inkt kon namelijk inktvraat veroorzaken.

Na het schrijven van de tekst, waarbij rekening wordt gehouden met de bovenstaande punten, zijn de illustraties aan de beurt. Onder illustraties verstaan we initialen, margeversieringen en miniaturen. Initialen zijn de grote, versierde hoofdletters die je in middeleeuwse handschriften altijd ziet. De margeversieringen kunnen allerlei vormen aannemen. Het zijn vaak kleine tekeningen. De miniaturen worden aangepast aan het thema van het handschrift. Als het verhaal bijvoorbeeld over een slang gaat, kan er een miniatuur - een kleine tekening - van een slang worden getekend. Een ander woord voor illustreren is illumineren.

Het volgende onderdeel dat erg belangrijk is bij het maken van perkament zijn kleuren en pigmenten. Kleur had altijd een toegevoegde waarde in de Middeleeuwen. Het werd gebruikt om tekst op te laten vallen of om illustraties te maken. De kleuren blauw en goud waren erg populair. Blauw werd gemaakt van ultramarijn en was erg duur. Zo duur dat men alternatieven ging zoeken. De middeleeuwers waren bekend met zowel organische als niet-organische pigmenten. Natuurlijk pigment is echter lastig te gebruiken. Het vergaat en de kleur wordt minder intens. Natuurlijke pigmenten werden vaak chemisch verwerkt. Rood werd bijvoorbeeld gemaakt door lood te verhitten. Groen werd gemaakt door koperen platen te laten koken in azijn. Je kunt je voorstellen dat dit niet erg gezond was voor de illuminator. Om een scherpe lijn te krijgen moest deze vaak aan het puntje van zijn kwast zuigen waardoor hij de chemische stoffen binnenkreeg.

De perkamentbladen werden eerst beschreven, voordat zij samen werden gebonden tot een boek. In het scriptorium lag het dus vol met losse vellen. Men moest deze eerst op de goede volgorde leggen en sorteren in katernen. Deze katernen werden dan met naald en draad samengevoegd. Ter bescherming van het boek werden er houten planken gebruikt als omslag of kaft. Deze werden vaak nog versierd met fluweel of leer. Voor de boekband werden vaak stukken perkament uit oude boeken gebruikt.

Bij het maken van een boek waren verschillende mensen betrokken. De boeken werden meestal gemaakt in kloosters. Het boek werd gemaakt in opdracht, er stond dus een opdrachtgever aan het begin van het proces. Dan ging de leerlooier het leer klaarmaken om er perkament van te maken. Daarna kwam de perkamentmaker aan bod die het perkament maakte. Vervolgens gingen de kopiisten het boek beschrijven en werd het boek versierd door

de zogenoemde verluchters. Tenslotte werd het boek samengebonden door de boekbinder en kon het naar de opdrachtgever.

Bronnen en meer weten

Schuur, Margriet, *Van beest tot boek. Het maken van een Middeleeuws handschrift* (Groningen 2002).

Workshop A – Middeleeuwse kaarten

Een middeleeuwse kaart is erg verschillend van de kaarten die we tegenwoordig kennen. Tegenwoordig kun je op pad gaan met een kaart of met je mobieltje zonder bang te zijn dat je zult verdwalen. De kaarten in de Middeleeuwen waren echter niet zo nauwkeurig. Echter, zowel moderne als middeleeuwse kaarten proberen om de wereld te laten zien zoals zij is. De verschillen zijn te verklaren door het verschil in wereldbeeld. In de Middeleeuwen zag men en keek men anders naar de wereld dan wij nu doen. Dan is het dus niet zo vreemd dat de middeleeuwse kaarten zo anders zijn.

Het wereldbeeld in de Middeleeuwen was heel anders dan ons huidige wereldbeeld. Om te beginnen waren er maar drie continenten: Azië, Europa en Afrika. Het verhaal wil dat de drie zonen van Noach, Sem, Cham en Japhet, zich verspreidden over de drie continenten. Azië was verreweg het belangrijkste continent. Het was op de eerste plaats het grootste continent, en daarbij kent iedere Christen vele plaatsen die zich daar bevinden vanwege de Bijbelse geschiedenis. Op de tweede plaats kwamen alle luxe producten uit Azië, zoals kruiden, exotisch fruit, katoen en zijde. Tenslotte was Azië het belangrijkste vanwege het legendarische. Alle fabeldieren en monsterlijke rassen en vreemde wezens uit de literatuur werden geacht uit Azië te komen.

In de Middeleeuwen bestonden er twee typen kaarten, de zonekaart en de OT-kaart. Beiden typen gaan terug op geografische kennis uit de klassieke Oudheid. De zonekaart verdeelt de aarde in vijf klimaatgordels. (Van deze kaart vindt u een voorbeeld op de powerpoint ‘Workshop A - middeleeuwse kaarten.pptx.’) Men was ervan overtuigd dat de koude zones onbewoonbaar waren. Ook de tropische zone was onbewoonbaar. Het noordelijk en zuidelijk halfrond worden van elkaar gescheiden door een ondoordringbare vuur muur. De twee zones die overblijven zijn de twee gematigde zones. De gematigde zone op het noordelijk halfrond was waar de afstammelingen van Adam en Eva woonden. In de gematigde zone van het zuidelijk halfrond kon men wel leven, maar men kon daar niet naartoe reizen vanwege de vuurmuur. Dit leidde tot de interessante theorie van de ‘antipoden’. Dit zouden mensen zijn die op het zuidelijk halfrond leefden. Omdat zij geen afstammelingen van Adam en Eva konden zijn, waren zij heidenen en maakten zij deel uit van een lagere samenleving.

Het andere type kaart, de OT-kaart, verdeelde de wereld in de toen bekende werelddelen: Europa, Afrika en Azië. De O is de grote oceaan, een groot, cirkelvormig water

dat al het land omringt. De T wordt gemaakt door de wateren die de werelddelen van elkaar scheiden: De Middellandse Zee, de Don en de Nijl. Opvallend aan dit soort type kaarten is dat men het Oosten bovenaan plaatst. Dit is de plaats waar de zon opkomt. Hier komt het licht en de warmte vandaan dat zorgt voor nieuw leven. Men dacht ook dat het paradijs en Christus in het Oosten waren. Het Westen ligt onderaan de kaart. Hier bevindt zich de dood en het einde der tijden.

In de 12^e eeuw ontstond er een nieuw type wereldkaart: de Mappa Mundi. Deze typen kaarten bevatten heel veel informatie over de plaats waar bepaalde dieren voorkomen, en over verre steden en hun bewoners. Op de Mappae Mundi staat alles getekend wat men dacht te weten van de wereld. Deze kennis gaat terug naar de klassieke Oudheid en via werken zoals de *Naturalis Historia* van Plinius is deze kennis terechtgekomen op dit soort middeleeuwse kaarten. Plinius beweerde dat hij tweeduizend oudere werken had geraadpleegd. Zijn werk is dus een verzameling van alle kennis over de natuur die in de Klassieke Oudheid bekend was.

Een van de meest spectaculaire Mappae Mundi kaarten is de kaart van Hereford. Het is een ronde kaart met een vijfhoekig frame daaromheen. Op de bovenste hoek staat Christus, uitkijkend over de wereld. Net zoals andere middeleeuwse kaarten is de kaart georiënteerd naar het oosten, de Oriënt. Hier komt ook het woord ‘oriënteren’ vandaan. Deze kaart kun je ook beschouwen als een zeer uitgebreide OT-kaart. Net zoals op andere OT-kaarten verdeelt de T de drie bekende continenten op het noordelijk halfrond. Azië is dus de bovenste helft van de cirkel, Europa de linker onderhoek en Afrika de rechter onderhoek. De grote, zwarte cirkel rondom de continenten is de wereldoceaan.

Samenvatting

Verschillen moderne en middeleeuwse kaarten:

- Minder continenten op de middeleeuwse kaart, namelijk alleen Azië, Europa en Afrika; zonen van Noach verspreidden zich over deze drie continenten
- Meer informatie dan alleen geografische informatie
- Azië was het belangrijkste continent vanwege Bijbelse plaatsen, handel in exotische producten en het legendarische (vreemde volkeren/wezens)
- middeleeuwse kaart is naar het oosten georiënteerd in plaats van naar het noorden zoals bij moderne kaarten.

Overeenkomsten moderne en middeleeuwse kaarten:

- Weergave van de wereld zoals men de wereld ziet

Soorten middeleeuwse kaarten:

- OT-kaart:
  - O = Grote oceaan die de wereld omringt
  - T = Nijl, Don en Middellandse Zee, deze wateren scheiden de werelddelen
  - Oosten wordt bovenaan geplaatst: paradijs en Christus, licht en warmte (zon komt er op) dus nieuw leven komt hier vandaan
  - Westen onderaan: hier bevinden zich het einde der tijden en de dood
- Zonekaart; Deelt de aarde op in verschillende klimaatgordels.
  - 2 Polen (noord en zuid); zijn te koud voor mensen om te leven
  - 2 Gematigde zones (noord en zuid); ideaal klimaat voor mensen, maar zij wonen alleen in de noordelijke gematigde zone. Men geloofde dat het onmogelijk was om de evenaar te passeren
  - Evenaar; een vuur muur die de noordelijke en zuidelijke helft van elkaar scheidt
- Mappae Mundi
  - Ontstaan in de twaalfde eeuw; hierop staat alle kennis die men dacht te hebben over de wereld
  - Veel informatie over dieren, vreemde volkeren en Bijbelse plaatsen
  - Deze kennis gaat terug op de klassieke oudheid, schrijvers zoals Plinius. Zijn werk is een verzameling van alle kennis over de natuur die bekend was in de klassieke oudheid
  - Bekendste Mappa Mundi: kaart van Hereford (zie bijlage)

Bronnen en meer weten

Friedman, John, *The monstrous races in medieval Art en Thought*, (Londen 1981).

Lie, Orlanda S.H (eindred.), *Het boek van Sidrac* (Hilversum 2006).

Simek, Rudolf en Angela Hall (vertaler) *Heaven and Earth in the Middle Ages: The physical world before Columbus*, (München, 1992).

Workshop B – Middeleeuwse kosmos

De middeleeuwse kosmos kun je je voorstellen als één onvoorstelbaar groot bolvormig lichaam waarbinnen een aantal planeten rondwentelen. Buiten deze bol bevindt zich het oneindige, de hemel. Dit is waar God zich bevindt. Door de aantrekkingskracht van de goddelijke liefde wordt de buitenste sfeer van het universum, het *Primum Mobile*, in een draaiende beweging gebracht. Dit is de motor van het universum.

De schepping vormt een stoffelijk *plenum*; de kosmos is volledig vol. Overal is ‘iets’ en nergens is ‘niets’. Er was in de Middeleeuwen dus geen vacuüm, zoals nu. Heel simpel gezegd is het grootste verschil tussen toen en nu dat wij weten dat de aarde en de andere planeten om de zon draaien, maar dat men in de Middeleeuwen veronderstelde dat de zon en de planeten om de aarde draaiden. De aarde zou dus in het centrum staan; een geocentrisch wereldbeeld. Dit heeft echter grote gevolgen voor de manier van denken. Wij denken dat de zon in het midden van het zonnestelsel staat; een heliocentrisch wereldbeeld. Voor ons is het centrum de plaats die warmte, licht en dus leven uitstraalt; voor de middeleeuwers was het centrum, de aardbol, de verst van de hemel verwijderde, nederigste en slechtste plaats van het universum.

Het eerder genoemde bolvormig lichaam lijkt op een soort ui, waarvan je steeds een volgende schil af kunt halen om bij de volgende bol aan te komen. Deze uischillen zijn de kringen waarin de planeten bewegen. De planeten zag men in de Middeleeuwen anders dan wij nu. Zo werden de maan en de zon ook als planeten gezien. De volgorde die de middeleeuwers aanhielden was (van binnen naar buiten): Maan, Mercurius, Venus, Zon, Mars, Jupiter en Saturnus. Elk van hen heeft een specifieke invloed op het aardse gebeuren en op de mens. Dit bestaat vandaag de dag nog als een horoscoop en de invloed van je sterrenbeeld op je leven. In de Middeleeuwen was er nog geen scheiding tussen astronomie en astrologie. Het is belangrijk je te beseffen dat de planeten het aardse gebeuren niet regeren, maar slechts beïnvloeden. De daadwerkelijke gebeurtenissen of daden hangen van geheel andere factoren af.

Samenvatting

- De Middeleeuwse kosmos is vol; onze kosmos is leeg, een vacuüm.
- De Middeleeuwse kosmos gaat uit van een geocentrisch model. Dat wil zeggen dat de aarde als het centrum gezien wordt. Hier draaien de planeten (en de zon!) omheen.

- Ons huidige model is het heliocentrisch model. Wij denken dat de zon het middelpunt is en dat alle planeten (en de aarde!) om de zon heen draaien.
- In eerste opzicht is dit een klein verschil, maar het kan grote gevolgen hebben voor je wereldbeeld.
- De aarde staat in het centrum; dit is de slechtste plek in de kosmos, want je kunt niet verder van de hemel verwijderd zijn. Men moest ‘opklimmen’ om in de hemel te geraken. Of de zon staat in het centrum; de plek waar warmte, licht en leven vandaan komt.
- De Middeleeuwse kosmos bestaat uit een groot bolvormig lichaam. Net als bij een ui kun je er schillen vanaf halen. Deze schillen zijn de kringen waarin de planeten bewegen
- De volgorde van de planeten is: Aarde, Maan, Mercurius, Venus, Zon, Mars, Jupiter en Saturnus
- Planeten oefenen invloed uit op het aardse gebeuren en op de mens, maar zij bepalen niet wat er daadwerkelijk gebeurt. Dat is afhankelijk van vele andere factoren.
- In de Middeleeuwen was er nog geen scheiding tussen astronomie en astrologie.

Bronnen en meer weten

Edson & Savage-Smith, *Medieval Views of the Cosmos* (Oxford 2004).

Gerritsen, W.P, *De clepsydra..* (Utrecht 1978).

Lie, Orlanda S.H (eindred.), *Het boek van Sidrac* (Hilversum 2006), thema 1, p. 19-30.

Workshop C – Edelen in de samenleving

Gods huis

In de Middeleeuwen gold de door God bedoelde orde: een helder en doordacht plan van God. De wereld was Gods huis; een geheel, maar te verdelen in drieën.

Iedere sterveling had een vaste plaats te vervullen: adel (strijders), geestelijkheid (bidders), boeren (werkers). Deed je dat niet, dan was dat een grote zonde, want dan viel Gods systeem in elkaar. De adel zorgde voor bestuur en bescherming, geestelijken voor het zielenheil en de boeren voor het voedsel.

Afhankelijkheid

De geestelijken gingen langs bij de boeren om ze uit te leggen waarom ze moesten doen wat ze deden. Ze vergeleken de samenleving met een boerderij: als een beest daar zijn rol verzaakt, raakt de hele orde van de boerderij verstoord.

In de maatschappij waren mensen van elkaar afhankelijk, net zoals in een lichaam organen niet zonder elkaar kunnen. In de hemel was ook die perfecte orde, de ingestelde ongelijkheid tussen engelen en aartsengelen, die gehoorzaamden en bevelen, te zien. De aardse orde moest hier een voorbeeld aan nemen.

De adel

Gezagsdragers hebben van God de opdracht gekregen het recht op aarde te handhaven om te voorkomen dat de sterkeren de zwakkeren 'opeten'. Landsheren in de Middeleeuwen waren dus aangesteld voor het algemeen belang van het volk. Zij moesten ervoor zorgen dat iedereen kreeg wat hem toekwam. De machthebbers verleenden vrijheden aan hun onderdanen, in ruil voor bescherming.

De eerste ridders kwamen op z'n vroegst de tiende eeuw na Christus op. Plaatselijke heren en hun ruiters beschermden de boeren die in ruil daarvoor als 'horigen' het land bewerkten. Het waren soldaten te paard, die in de elfde eeuw een nieuwe maatschappelijke orde vormden van geharnaste ridders in dienst van een plaatselijke heer, graaf of hertog. Zelf beschikten deze heren over een aantal horigen. Jongens uit adellijke families moesten vaak ridder worden. Ze gingen in de leer bij een edelman en leerden goede manieren, paardrijden en hoe met wapens om te gaan. Als ze 21 jaar waren werden ze tot ridder geslagen.

In de twaalfde eeuw ging het ridderschap zich langzamerhand afsluiten voor zoons die niet uit een ridderfamilie kwamen. Je kon vanaf toen alleen nog maar ridder worden als je vader of voorvader dat ook was geweest.

Workshop D – Armen in de samenleving

Arme mensen hadden het in de Middeleeuwen niet makkelijk. Ze telden niet mee in de samenleving en vielen als het ware buiten de samenleving, de driestandenmaatschappij. De eerste stand bestond uit de geestelijkheid, de tweede stand uit de adel en de derde stand uit de boeren. Armen konden niet voor zichzelf zorgen en vielen dus buiten deze standen. Er moest voor hen gezorgd worden, maar dit was niet vanzelfsprekend in de Middeleeuwen. In de twaalfde eeuw kwamen er steden op en er ontstond een geldeconomie. Er ontstond hierdoor een nieuwe, vierde klasse die voor het grootste gedeelte bestond uit stedelingen zoals kooplieden, handelaars en stadsbestuurders. Er was meer organisatie nodig en er kwamen voorzieningen voor het regeren van de stad en het waarborgen van de veiligheid van de inwoners. Sociale voorzieningen hoorden hier ook bij. Zonder deze voorzieningen en het zorgen van de stadsbestuurders en rechters waren armen kansloos in de middeleeuwse samenleving.

In de Middeleeuwen was het, vanuit religieus oogpunt, belangrijk dat er voor armen gezorgd werd. Volgens de Bijbel moest men namelijk arme mensen helpen. Dit waren mensen die niet voor zichzelf konden zorgen en bijvoorbeeld geen geld hadden om brood te kopen. Er kwam in de Middeleeuwen dan ook een broodbank, een soort van middeleeuwse voedselbank, waar armen brood konden halen zodat zij konden eten en voor zichzelf konden zorgen. Het was belangrijk om je naasten lief te hebben als jezelf, zoals de Bijbel voorschrijft. Dan kon je in de hemel komen. Het helpen van anderen kwam jezelf dus ook ten goede in de Middeleeuwen, zo geloofden de mensen. Armen helpen deed je uit liefde. Armenzorg was in de Middeleeuwen in handen van de stadsbestuurders en de kerkelijke bestuurders. Vanuit de kerken werden broodbanken opgezet en er werd soms ook onderdak verleend aan oude en arme mensen. Later groeiden deze opvangen vaak uit tot wees- en verzorgingstehuizen. Het helpen van armen was dus zowel een religieuze als een burgerlijke plicht.

Samenvatting

- Armen telden nauwelijks mee in de middeleeuwse samenleving
- Armen waren mensen die niet voor zichzelf konden zorgen en ternauwernood konden overleven
- Stadsbestuurders en kerkelijke leiders deden aan armenzorg
- Het was de taak van stadsbestuurders om te zorgen voor het welzijn en de veiligheid van hun inwoners, dus moesten ze ook voor armen zorgen
- Het was de religieuze en burgerlijke plicht van iedereen om armen te helpen
- Broodbank: soort middeleeuwse voedselbank waar armen eten en andere spullen om te overleven konden krijgen; soms ook opvang van oude en arme mensen, groeide later vaak uit tot wees- of verzorgingshuizen

Bronnen en meer weten

Boele, Anita, *Leden van één lichaam. Denkbeelden over armen, armenzorg en liefdadigheid in de noordelijke Nederlanden 1300-1650* (Hilversum 2013) p. 44-48, 66-70, 75-80, 90-91.

Lie, Orlanda S.H (eindred.), *Het boek van Sidrac* (Hilversum 2006) p. 95-100.

Workshop E – De mens in de Middeleeuwen

In deze les gaan de leerlingen zich richten op de vraag: ‘waarom verschillen mannen en vrouwen?’ Uit deze hoofdvraag vloeien vier deelvragen voor die zich richten op man-vrouw verschillen volgens de middeleeuwse anatomie en samenleving en de verschillen tussen mensen onderling.

Naar Gods evenbeeld geschapen

Volgens de Bijbel is de mens naar Gods evenbeeld geschapen. Tijdens Christus wederkomst zullen de doden herrijzen. Om die reden werden lijken begraven. Ook was het verboden om in lijken te snijden, om Gods evenbeeld te respecteren. De anatomische kennis die men in de Middeleeuwen had, was overgeleverd via Arabische teksten uit de Klassieke Oudheid. De belangrijkste autoriteit op het gebied van de biologie was Aristoteles (384 - 322 v. Chr.). Hij ontwikkelde ideeën over de functies van menselijke organen en relateerde de spijsvertering aan reproductie. Hippocrates (460– 377 v. Chr.) en Galenus (130- 200 n. Chr.) hadden gezaghebbende bronnen over geneeskunde geschreven. Naast deze bronnen baseerden middeleeuwse dokters hun kennis op praktijkervaring; coschappen waren destijds al een vereiste om dokter te worden. Omdat de kerk verbood in de mens te snijden, werden dieren soms ontleed om te kijken hoe organen er uit zagen. Chirurgie werd zo min mogelijk uitgevoerd, men probeerde vooral te genezen met medicijnen.

De vier humoren

De belangrijkste Griekse medici ontwikkelden een theorie over de vier lichaamssappen van de mens, ook wel humoren genoemd. Elk sap had twee eigenschappen, en daarmee correspondeert deze theorie met de vier elementenleer; slijm (flegma) is koud en vochtig net als water; zwarte gal (melancholia) is koud en droog net als aarde; bloed (sanguis) is warm en vochtig net als lucht; gele gal (cholera) is warm en droog net als vuur. Ieder mens heeft een unieke samenstelling van deze vier sappen, en daarom had iedereen een ander karakter en uiterlijk. Als de samenstelling van een mens uit balans is, dan wordt diegene ziek. Het evenwicht kan worden hersteld door geneesmiddelen, zoals kruiden en zalf, maar ook door een dieet of aderlaten. Wanneer iemand in verhouding te veel zwart gal had wordt geadviseerd om vooral warme en vochtige kruiden te eten.

De vleeselijke vrouw

In Genesis 1:27 schiep God de mens naar zijn evenbeeld uit de vier elementen. Uit Adams rib schiep God vervolgens Eva (Genesis 2:22). Mannen zijn uit droge aarde geschapen, vrouwen uit een vochtig lichaam. Volgens de middeleeuwse interpretatie ontstaat hier het basale verschil tussen mannen en vrouwen. Droog is beter dan vochtig, dus de man is beter dan de vrouw. Daarnaast wordt vlees met zinnelijkheid en 'vleeselijke lusten' verbonden, waardoor vrouwen onkuiser zijn dan mannen. Het negatieve beeld van de vrouw werd bevestigd door Aristoteles die zei dat vrouwen veel kouder waren dan mannen. Hierdoor konden zij het eten veel minder goed verteren dan mannen, en waren ze minder intelligent dan mannen.

Hieruit worden de volgende conclusies getrokken:

- Ieder mens heeft een unieke samenstelling van de vier humoren in zijn lichaam, die zijn karakter bepaalt.
  - Bloed (*Sanguis*) is warm en nat, geassocieerd met een sociaal karakter
  - Geel gal (*Cholera*) is warm en droog, geassocieerd met een ambitieus karakter
  - Zwart gal (*Melancholia*) is koud en droog, geassocieerd met een analytisch karakter
  - Slijm (*Phlegma*) is koud en nat, geassocieerd met een kalm karakter
- Ieder mens is verschillend omdat niemand op exact hetzelfde tijdstip geboren is, zelfs tweelingen niet. Hierdoor is iedereen geboren onder een andere horoscoop, wat invloed heeft op het lichaam, dus op het karakter.
- Vrouwen zijn koud en nat, mannen heet en droog. Daarom zijn mannen intelligenter, standvastiger en kunnen zij leven verwekken. Vrouwen daarentegen zijn rustiger, kinderlijker en ontvangen de warmte van de man.
- Gevolg is dat vrouwen daardoor een inferieur karakter hebben. Zij zijn gemakkelijk te verleiden, kijk naar Eva en de appel. Vrouwen moeten worden bevoogd, net als kinderen. Wel moeten mannen van vrouwen houden, opdat zij goed worden.
- Kinderen worden geboren uit het zaad van de man, die hij legt in de baarmoeder van de vrouw.
- Valt het zaad aan de linkerkant, dan koelt het af en wordt het een meisje. Valt het aan de rechterkant van de baarmoeder, dan wordt het een jongetje.
- Alleen als de complexie van de man en vrouw goed is, zijn zaad in goede (droge en hete) conditie is, dan is een man vruchtbaar.
- Als de man of vrouw slechte intenties heeft, dan wordt het kind ook slecht.
- Het kind erft de eigenschappen van zowel de man als de vrouw.
- De testikels van de vrouw moeten zaad produceren dat samenvloeit met het zaad van de man, anders kan er geen kind ontstaan.

Voor wie meer wil weten over de temperamentenleer heeft veel aan de inleiding van hoofdstuk 3 van *Het Boek van Sidrac* (2006). In hoofdstuk 4 van hetzelfde boek wordt de positie van de vrouw in de middeleeuwse samenleving goed uitgelegd. Orlanda Lie, eindredacteur van *Sidrac*, heeft in 2011 een inleiding geschreven op *Der Vrouwen Heimelijkheid* waarin meer informatie over de middeleeuwse visie op vrouwen is te vinden.

Workshop F – Middeleeuwse religie

Deze workshop gaat over de ziel. In de Middeleeuwen waren God en religie heel belangrijk. Het was niet iets wat alleen op zondag ‘erbij hoorde’, religie maakte deel uit van het dagelijks leven van de mens. De middeleeuwers geloofden dat God hun leven bestuurde en dat Hij invloed had op alles. God gaf de mens zijn ziel en maakte de mens tot wie hij is. De mens zal sterven, maar zijn ziel is onsterfelijk omdat Gods adem, die Hij aan de ziel gegeven heeft, onsterfelijk is.

In deze workshop gaan de leerlingen aan de slag met vragen over de ziel. Zij denken na over wat de ziel eigenlijk is, of er verschillende soorten zielen zijn, hoe de ziel in het menselijk lichaam komt en hoe de ziel het menselijk lichaam verlaat. De menselijke ziel werd ook wel de mooiste schepping van God genoemd, wanneer zij rechtvaardig en goed is. Als de ziel echter zondig is, is het een lelijke schepping. God heeft echter de ziel rechtvaardig en goed geschapen; als de ziel zondig is komt dit door foute beslissingen die de mens maakt. De ziel is een geest, de mens kan de ziel niet zien. De ziel komt in het lichaam van de mens als het lichaam al gevormd is. Het lichaam wordt gevormd door de wil van God wanneer de man een kind verwekt bij een vrouw. Dit gebeurt onder invloed van de zeven planeten. Saturnus zorgt ervoor dat het zaad tot een stuk vlees wordt, daarna vormt Jupiter het hoofd en de hersenen. Mars vormt de ledematen, Mercurius de tong, de zenuwen en de testikels. Tenslotte vormt de maan het haar en de nagels. De ziel zal nooit ophouden te bestaan, want de ziel is onsterfelijk geschapen door God, net als engelen. Als de mens sterft, gaat de ziel naar de hemel, naar het vagevuur (als de ziel nog niet genoeg geboet heeft voor haar zonden) of naar de hel. Alle gevoelens komen voort uit de ziel. Zodra de ziel het lichaam verlaat als de mens sterft, verdwijnen alle gevoelens uit het menselijk lichaam.

Volgens de *Lekenspiegel* en het *Boek van Sidrac* zijn er drie soorten zielen of ‘levensadems’. De eerste soort ziel is de rationele ziel die onderscheid kent tussen goed en kwaad en die onsterfelijk is. Dit is de menselijke ziel. Deze ziel bevindt zich overal in het lichaam waar het bloed zich bevindt. De tweede soort ziel is een levensadem die toebehoort aan de dieren. Deze ziel kan niet spreken en is onredelijk. Het is niet meer dan een gevoel. Als een dier sterft, sterft ook zijn ziel. De derde soort zielen zijn zielen die zorgen voor groei, maar geen gevoel of verstand hebben. Deze ziel behoort toe aan bomen en planten. Als een boom of plant verdroogt of omvalt, gaat zijn ziel ook dood.

Zonder de ziel kan de mens niets doen. Als een mens zondigt moet de ziel boeten, want het lichaam is sterfelijk en de ziel onsterfelijk. De ziel heeft de leiding. De ziel is licht en neemt geen ruimte in. Zielen worden gegeven door God en zijn zich bewust van God. Het oordeel van God, of het nu goed of slecht voor de ziel uitpakt, vindt de ziel rechtvaardig en goed. De ziel heeft namelijk van God de opdracht gegeven om leiding te geven aan de mens en als de ziel dat goed doet, wordt ze beloond met een plekje in de hemel, maar als ze de mens slecht leidt, wordt ze gestraft in het vagevuur of in de hel. De ziel verlaat het lichaam als de mens sterft. Als de ziel goed is, wordt zij opgehaald door engelen en naar de hemel begeleid. Als zij in zonden heeft geleefd, maar voor het sterven van het lichaam berouw heeft getoond, wordt zij naar het vagevuur gebracht om tijdelijk te boeten voor haar zonden. Daarna krijgt de ziel alsnog een plekje in de hemel. Als de ziel slecht heeft geleefd en geen berouw toont over haar zonden, dan gaat de ziel naar de hel.

God geeft de mens zijn ziel. Op deze manier legt God als het ware een stukje van zichzelf in de mens en heeft Hij invloed op het leven van de middeleeuwse mens. De mens kan wel zelf keuzes maken, maar de ziel zal hem altijd proberen terug te sturen naar God, omdat God de ziel gemaakt en gegeven heeft. Tevens is het zo dat het leven zin en betekenis heeft doordat God de mens een ziel gegeven heeft. Zonder ziel was er alleen een lichaam en kon de mens geen goede of foute keuzes maken. God geeft het leven zin en betekenis door de ziel. God had immers de mens zijn ziel gegeven en mede daardoor had God invloed op het dagelijkse leven van de middeleeuwse mens.

In deze workshop staat het boek van Sidrac centraal. Koning Bottus stelt veel vragen over de ziel en Sidrac weet op alles het antwoord. Hij geeft ons veel informatie over de menselijke ziel en andere soorten zielen. Een andere belangrijke bron is de *Lekenspiegel* van Jan van Boendale. Hij schrijft ook veel over de ziel en de invloed van God op het leven van de mens.

Samenvatting

De workshop draait om de ziel van de middeleeuwse mens. Wat is de ziel precies? Zijn er verschillende soorten zielen? Wanneer komt de menselijke ziel in het lichaam en wanneer verlaat die ziel het lichaam? Welke invloed heeft God op de mens door zijn ziel? De ziel geeft leiding en bestuurt het leven van de mens. De ziel is door God gegeven en alleen de mens heeft een rationele ziel. Dieren hebben een levensadem van God gekregen die sterft zodra het lichaam sterft, en bomen en planten hebben een ziel die ervoor zorgt dat de bomen en planten groeien. Deze ziel heeft echter geen rationeel verstand. De menselijke ziel komt in het lichaam als het lichaam gevormd is in de buik van de moeder en verlaat het lichaam zodra de mens sterft. Dan gaat de ziel naar de hemel, naar het vagevuur of naar de hel. God heeft invloed op de mens door de ziel. Hij geeft de mens namelijk zijn ziel en Hij legt daar alle eigenschappen van de mens in. De mens heeft echter wel een eigen keuze en als hij slecht leeft, wordt zijn ziel daarvoor gestraft.

Bronnen en meer weten

Boendale, van J., *Lekenspiegel. Een leerdicht uit Antwerpen* (Amsterdam 2003).

Lie, Orlanda S.H (eindred.), *Het boek van Sidrac* (Hilversum 2006).

Redactieles

De leerlingen hebben allemaal vier teksten geschreven. 4 keer 200 woorden. Die teksten komen in een boek terecht. Maar wat in een boek terechtkomt, moet ook geredigeerd worden. In deze les gaan leerlingen in duo's kritisch naar elkaars tekst kijken. Ze geven elkaar feedback, leggen uit wat er beter kan en gaan daarmee aan de slag met het herschrijven van hun tekst.

De docent begeleidt de leerlingen bij het redigeren van de teksten. De teksten worden op drie verschillende factoren bekeken en beoordeeld:

1. Inhoud
2. Spelling & Grammatica
3. Formulering

Voor het echt schrijven op perkament is het belangrijk dat de leerlingen dit netjes doen. Middeleeuwse handschriften hadden vaak versierde beginkapitalen, die de leerlingen morgen zelf zullen schrijven. Belangrijk is dus dat de leerlingen nog geen beginkapitalen maken in hun antwoord.

Als extra kunnen de leerlingen een voor- of nawoord maken.

Boekdag

Voor de boekdag is het belangrijk dat de leerlingen de puntjes op de i zetten en nu het einddoel helemaal behalen door het maken van een boek. Een echt middeleeuws boek heeft naast een handgeschreven inhoud, ook vaak versierde letters. Meestal rubriceerde (het rood maken) een aparte schrijver de hoofdletters. Daarnaast ging een andere schrijver de eerste hoofdletter van elk hoofdstuk nog eens extra versieren met miniatuurtekeningen. In deze les zullen de leerlingen dat zelf doen. Ook zullen zij een titelblad ontwerpen en versieren voor hun boek.

De leerlingen zullen het volgende nog moeten uitvoeren.

Eerdere activiteiten volbrengen:

- Afschrijven van de teksten
- Aftekenen van de tekeningen
- Afmaken van de letters

Nieuwe activiteiten:

- Inbinden
- Titelblad maken
- Voordragen van de teksten

Voor het maken van versieringen en een titelblad is een PowerPointpresentatie (HandschriftenBvX.pptx) in de bijlage te vinden, met uitleg.